

Душко Кузовић

College of Engineering, Department of Architecture Engineering,
Dhofar University, Salalah, Sultanate of Oman
e-mail: dusko.kuzovic@gmail.com

УЛОГА САКРАЛНИХ ОБЈЕКАТА У ИДЕНТИТЕТУ НАСЕЉА БАЛКАНА

Абстракт: *Обнова насеља у Србији током 19. века је била производ жеље становника да поврате карактер и идентитет простора у коме живе. Урбанизацијом је реализована потреба да се нађе форма насеља која ће бити најбољи оквир за живот заједнице и породице. Насеља обликована по вредностима друштва истовремено су слика вредности и културе региона и државе. Посебан значај у насељу је дат јавним објектима, а највише црквеним грађевинама. Цркве су лоциране на тргу или главној улици, на топографски истакнутој локацији. Цркве се истичу по волумену, висини и архитектонској обради. У односу на цркву се делило насеље на подцелине. У односу на црквени звоник мерило кретање. Преко звука звона и звоника комуницирало са становништвом. Силуета насеља је незамислива без цркве, а њена геометрија у силуети је доминантна. Црква је била животи, просторни и ментални репер насеља на Балкану 19. и 20. века.*

Кључне речи: *Варошице у Србији, идентитет насеља Балкана, црква и насеље, црква и идентитет насеља, урбанизам Балкана, очување варошица Балкана.*

Увод

Литература о идентитету насеља 19. и 20. века се бави највише градовима западне Европе користећи призму, еталоне и потребе локалне културе. Насеља западне Европе су узор добре савремене организације урбаног живота. Научници и архитекти западне Европе су покушавали да својим радом ускладе градове и насеља потребама, начину живота и вредностима својих грађана. Храбро и посвећено су чували карактер својих насеља и у тренутцима када су долазиле колоне усељеника доносећи нове идеје, вредности и потребе. У таквим тренутцима за архитекте је био приоритет како да се развију механизми да се нови усељеници аклиматизују и прихвате вредности нове урбане средине. Грађевине потребне усељеницима су морале бити модификоване и прилагођене нормативима градовима у које су се доселили. Није се дозвољавало да се неко са стране меша у питања уређења и организације градова. Сваки покушај мешања у правила домаћина је сматран као вандализам и варварство. Јавни објекти, важни за духовни живот и самопоуздање усељеника, као што су религиозни објекти и културни центри, су морали пружати потребну функцију уз веома пажљиво обликовање форме како би се показало поштовање према култури домаћина и сачувало урбано ткиво градова. Учешће досељеника у одлучивању о судбини града се одвијало у складу са

ритмом њихове аклиматизације, без обзира на материјално стање којим су досељеници располагали.

Одлуке о судбини града, руководства западних градова и држава су препуштали стручњацима – архитектима. Никако се није могло десити да се одлуке о судбини градова доносе у канцеларијама бирократских институција и да се потом стручњацима готова решења која требају да насилно реализују у ткиву града. Град се гради вековима а не годинама и за уређење градова важе законитости које се не могу једноставно изразити законским прописима и регулативом. Савремени приступ урбанизму карактерише наметање законске регулативе и апсолутна кодификација понашања. У суштини то је начин како да политичке групације формално преузму право одлучивања о граду позивајући се на законске прописе. Стога нам се дешава да градови Балкана, уређивани у прошлости на основу малог броја ненаписаних правила (са занемарљиво малим бројем неуспеха и трагедија) сада постају генератори проблема које лаичке политичке структуре нису у стању да савладају и реше. У Србији у последње три деценије промењено је безброј Закона који уређују грађење а количина урбанистичког отпада и хаоса, која је таквим активностима генерисана, је премашила границу подношљивог. Наши градови су, помоћу Законске регулативе, практично у потпуности разорени.

Време је да погледамо начин како се управља нашим градовима и да специфицирамо грешке и пропусте у понашању које је потребно кориговати. Такође, време је почнемо да примењујемо знања и искуства која смо научили од Истока и Запада, захваљујући свом драгоценом положају. Као добар почетак потребно је специфицирати вредности које треба очувати кроз урбанистичко планирање - вредности које стоје у темељима наших градова (наших, не на истоку или западу). Сакрални објекти су вековима били темељ на коме се градио идентитет градова Балкана. Дефинисање односа између сакралних објеката и градова Балкана, који су се одвијали кроз историју, требало би да буде један од првих корака ка том циљу. Имајући у виду ограниченост простора у овом раду ће бити речи о елементима везе сакралних објеката и урбане структуре који чине карактер насеља Балкана, о техникама урбанистичке политике и како очувати карактер насеља биће речи у неком од наредних анализа.

Документација

Преглед литературе, препорука и стручних савета о карактеру насеља, можемо почети од античког периода и, за архитекте најважнијег, текста написаног од Витрувија.¹ Из Античког периода можемо користити расправе из филозофије, које су формално ван области архитектуре али су, драгоцене за сагледавање сложености питања као што су дела Анаксагора², Сократа³, Платона⁴ и Аристотела⁵. У периоду Ренесансе важно је поменути трактате које су написали Алберти,⁶ Серлио,⁷ Вињола,⁸ Дирер,⁹ Паладио,¹⁰ Ил Филарете.¹¹ Значајан тренутак у развоју теорије форме града је

1 Витрувије 2009.

2 Анаксагора, рођен око 500. пне. у Клазоменији код Смирне, умро 428. пне у Лампсаку.

3 Сократ

4 Платон 2002; Платон 1974.

5 Аристотел 2009.

6 Алберти 1485.

7 Serlio 1545.

8 Vignola 1562.

9 Dürer 1525.

10 Palladio 1570.

реконструкција Париза 1853–1860. године која, мада је изведена првенствено из војних потреба, је донела нов визуелни идентитет граду.¹² У 19. веку велики утицај на урбанизам у Србији имао је Кнез Милош Обреновић који је иницијативом о реконструкцији и оснивању варошица променио правац начина планирања и уређења насеља. У области урбанизма од домаћих аутора велики утицај је имао рад Емилијана Јосимовића,¹³ Михајла Радовановића¹⁴ (који говори о важности разумевања терена и локалних услова) као и путописи Александра Гилџердинга (1857).¹⁵

Посредан утицај је имала књига Камила Зитеа¹⁶ која говорио о елементима обликовања градских тргова и улица тражећи карактеристична решења сродна локацији и култури. Од аутора који су радили током 20. века треба поменути Кевина Линча,¹⁷ Гордона Калена,¹⁸ Робера Криера,¹⁹ Castex-Depaule-Panerai,²⁰ Луиса Мамфорда,²¹ William Elroy Curtis,²² Freitag Ulrike,²³ Ira M. Lapidus,²⁴ Селен Моркоч,²⁵ Спире Костофа,²⁶ А. Гутнова²⁷ и А. В. Иконникова,²⁸ Амосу Рапапорта²⁹. Питања урбане форме градова у Србији у 20. веку анализирају радови Бранка Максимовића,³⁰ Бранислава Којића,³¹ Јована Крунића³² и Ранка Радовића.³³ Историчари који су допринели развоју историјских знања о насељима у Србији су Татомир Вукановић,³⁴ Сениша Мишић,³⁵ Златар Бехија,³⁶ Алија Бејтић,³⁷ Хамдија Крешевљаковић,³⁸ Вукоман Шалипуровић,³⁹ итд.

Студија из области геологије Отона Јаукера „Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта“ анализира утицај геолошког састава тла на карактер насеља на Балкану.⁴⁰ Према аутору, горња граница насеља је 1100 мнм. Долине

11 Averlino 1464.

12 Гидеон 1969.

13 Емилијан Јосимовић (Стара Молдава 1823 - Соко Бања 1897)

14 Радовановић 1933.

15 Гилџердинг 1972.

16 Зите 2011; Максимовић 1962.

17 Линч 1974.

18 Кален 1990.

19 Криер 1991.

20 Castex, Depaule, Panerai 1989.

21 Мамфорд 2009; Мамфорд 2010.

22 Curtis 1893.

23 Freitag, Fuhnnann, Lafi and Riedler 2011.

24 Lapidus 1984.

25 Morkoc 2010.

26 Kostof 1991; Kostof 1992.

27 Гутнов 1984.

28 Иконников 1985; Иконников 2006.

29 Rapoport 1969; Rapoport 1977; Rapoport 1990; Rapoport 1990; Rapoport 2005

30 Максимовић 1932; Максимовић 1948; Максимовић 1962; Максимовић 1976; Максимовић 1978.

31 Којић 1970; Којић 1949; Којић 1976.

32 Крунић 1996.

33 Радовић 2009.

34 Вукановић 1975, 1-133.

35 Мишић 2010.

36 Златар 1996.

37 Бејтић 1953, 91-116.

38 Крешевљаковић 1954, 71-86; Крешевљаковић 1954, 9-22; Крешевљаковић 1953, 7-44.

39 Шалипуровић 1979.

40 Јаукер 1902, 83-112.

су мање насељене него стране брда која формирају долину. У завистности од врсте терена развила су се типска насеља: карсне равнице – насеља по долинама, поља и веће алувијалне равнице – насеља по ивицама, за брдско и брежуљкасто земљиште – насеља по странама. Већина великих места је на алувијуму. Оштра веза између врсте насеља и врсте тла не постоји. Текст Стојана Новаковића под називом „Паланка – Паланга – Полука – Брвеник“⁴¹ анализира континуитет идеје и концепције насеља на Балкану. Драгоцене податке о развоју насеља у западној Србији налазимо у књигама Стојана Обрадовића,⁴² Новака Живковића,⁴³ Стевана Игњића,⁴⁴ Максима Евгеновића,⁴⁵ Феликса Каница,⁴⁶ Јоакима Вујића,⁴⁷ Јована Цвијића,⁴⁸ Драгише Пантелића,⁴⁹ Владимира Мацура,⁵⁰ итд.

Обнова насеља у Србији

Обнова насеља у Србији почетком 19. века је била сложен и захтеван посао. Насеља су реконструисана, премештана на нове локације или основана наново. Са циљем да се обликују насеља која су у складу са функционалним и културним потребама становника велики број елемената је узет у обзир: топографија, силуета, композиција центра, волумени, висине објеката, обраде фасаде, итд. Посебна пажња је посвећена јавним објектима, који су планирани да дају карактер насељу. Они су претстављали доминанту у урбаној средини и важан елементи њеног карактера. Културни лик заједнице мора бити изражен у форми насеља: вредности, ставови, искуства, начина породичног живота, начина привређивања, циљева којима заједница стреми.

Стога, су елементи обликовања као јавних објеката: локација у насељу, положај на терену, волумени, висине, фасаде па чак и боје, пажљиво бирани. У групи јавних објеката, доминантно место у насељу је давано црквеној грађевини. За њу је обезбеђивана истакнута, репрезентативна, доминантна - најбоља локација у насељу. То није била одлука појединца већ одлука и израз целокупне заједнице. Стога је црквена грађевина изражавала вредности и идеје великог дела или целокупног насеља. У односу на цркву, одређивани су делови насеља, положај центра, локација школе, среске зграде, суднице, па чак и механа.⁵¹ У силуети града црквена грађевина је имала доминантно место, и свакодневно обликовала доживљај посматрача, било да је домаћин или гост. Колико одлазака и повратака у неку варошицу су поздравили обриси црквених грађевина у силуети насеља. Волумен цркве, са карактеристичним звоником, је био информативни портал за цело насеље објављујући празнике, добре и лоше вести, као и сате. Црква је служила као оријентир у простору. Становник или гост је мерио своје кретање према црквеној грађевини а веома ретко према среским кућама, полицијским станицама, школи, или кућама богаташа. Сваке недеље, празником добрим разлогом или невољом црква је била циљ и извориште кретања становника. Црква је

41 Новаковић 1878, 262-270.

42 Обрадовић 1858.

43 Живковић 1979; Живковић 1981а; Живковић 1981б; Живковић 1984; Живковић 2000.

44 Игњић 1986.

45 Евгеновић 2007.

46 Каниц 1985.

47 Вујић 1902.

48 Цвијић 1931.

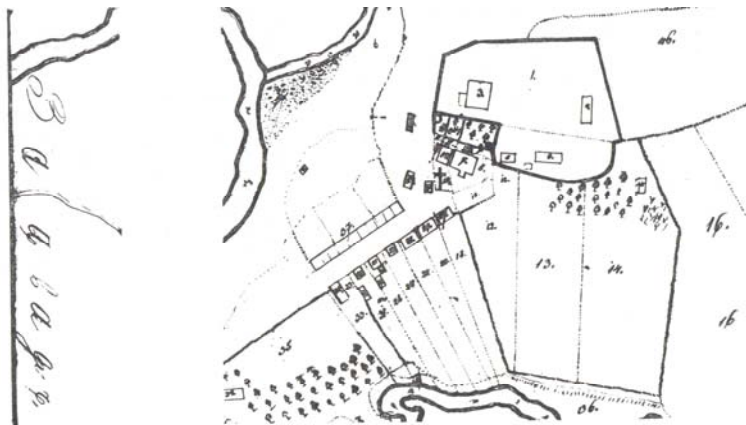
49 Пантелић 1936.

50 Мацура 1983; Мацура 1984.

51 Кузовић 2016.

унапређивала улице и сокаке - свака улица на путу ка цркви, због броја пешака, је постајала важна у насељу. Празником је црквена порта била место окупљања грађана, вршећи улогу још недовољно развијених облика јавног простора као што је трг. Црквена порта је вековима била место образовања, збега, и сећања.

Овако вишеструка улога црквене грађевине у форми и животу насеља (нема форме без живота) у Србији, говори да је потребно анализирати значај и улогу цркве у карактеру насеља. У мањој мери како би смо боље разумели прошлост, а у већој мери како би смо боље планирали наша насеља у будућности. Карактер наших насеља је допринос нашем благостању, угледу у свету, и помоћ нашој економији. Безлични градови, који настају разарањем помоћу неразумног копирања, никоме нису помогли (никада не могу бити бољи од узора). Заједница која жели да пружи свој допринос цивилизацији то може само ако пружи нешто своје, никако копирањем. Да би смо боље разумели како у савременом граду компоновати висине објеката, волумене, боје фасада, како и зашто чувати топографски доминантна места, како компоновати просторне репере да буду прикладни становнику, како вредности друштва и породице преточити у форму града, како дневни / недељни / месечни / годишњи живот омогућити и потстаћи кроз организацију насеља, итд. неопходно је да познајемо улогу и везе црквене грађевине са насељем.

Слика 01. План Рогачице из 1839. године (Јелисеј Вукајловић). Црква, школа, општинска управа и главна улица су средиште насеља.

Дискусија

Основе урбане форме варошица Србије су постављене током 19. века, одмах након ослобођења, у процесу реконструкције насеља. Једна од основних идеја и циљева је био уклањање остатака Отоманске управе који су се видели на сваком кораку. Посебно су градови носили снажана обележја која су морала бити у што краћем року, без обзира на материјалну и људску цену, уклоњена. Постојећа структура насеља, распоред, територија коју су организовала, није одговарала развојним плановима српског становништва. Новим околностима су била потребна насеља која су имала јасно дефинисано гравитационо подручје, између којих је било једноставно путовати, са логичним границама између зона које прате важне топографске објекте, итд. Насеље није само средиште урбане територије већ много значајније површине која му

гравитира. Стога када се оцењује неко урбанистичко решење у варошицама, целокупну гравитациону територију треба постављати у релацију са било којим јавним репером (општина, школа, црква итд).

Од првих иницијатива за урбанизацију издваја се потреба за формирањем средишта насеља, које поред просторних мора да садржи и функционалне елементе. У средишту насеља планиран је јавни простор (трг) на који су наслоњени јавни објекти: црква, општинска зграда, школа, судница. На тргу је планиран недељни пијак и периодични вашар (панађур). У приватним објектима који су се налазили на тргу било је обавезно да у приземљу буде нека од привредних делатности (трговина, занати, угоститељство). На овакав начин, делујући кроз вредносни систем (црква, школа), административну (општинска зграда) и економску (радње, занати, трговина) формирано је вишеструко средиште насеља. На основу тога, можемо рећи да су елементи варошица у Србији подељени у две групе: јавни простор и стамбени објекти. Специфицирајући појединачно: црква, становање, школе, администрација, привређивање. Црквени објекат, ако није најважнији, онда је међу три најважнија елемента варошице према замисли архитеката и власти у Србији 19. века. На основу наведеног, приликом урбаног планирања и пројектовања морамо имати у виду вредносни систем који је примењен током оснивања насеља и који је присутан и данас.

Форма града је резултат вековног слагања слојева градитељске активности многих генерација на једном месту. Нови слојеви у градовима могу поштовати претходна остварења или их могу на разне начине игнорисати. Начела вернакуларне архитектуре, која су се заснивала на обичајном праву, су захтевала поштовање урбанистичке и градитељске регулативе. Са увођењем стручног образовања створено је струјање идеја и вредности између различитих културних средина, које су нашле своје место и у свакодневной урбанистичкој пракси. Лоше ситуације у вернакуларној архитектури нису могле да се догоде управо због норматива које је доносила и спроводила заједница која гради насеље. Такође, традиционални урбани нормативи нису наметани нити је контролисано њихово спровођење са других инстанци власти у држави већ је то била једноставно обавеза свих грађана.

Слика 02. Призрен поч. 20. века

Обичајно право, урбана регулација, морални нормативи и форма града

Вековима традиционални град на Балкану је уређиван помоћу обичајног права. Обичајна правила, неписана и састављена од малог броја кратких и јасних одредница, које су преносиле се са генерације на генерацију у свакој кући, уређивале су насеља веома успешно вековима. Одреднице у попису правила су мењане споро и постепено уз претходне консултације са суграђанима. Такође, становници доносе правила, спроводе их и контролишу. Насупрот традиционалном насељу, савремени град се регулише помоћу великог броја повезаних дугачких и сложених прописа, често контрадикторних, неразумљивих највећем броју становника у насељу, које могу да тумаче само посебно обучени поједнци. Администрација која је преузела на себе право издавања дозволе за градњу је прописала сложену и замршену, која је тренутно сама себи циљ. Савремену урбанистичко стање карактеруше апсурд, да грађанин финансира апарат који управља његовим градом без његовог практичног утицаја (формално постоје процедуре којима становник може да утиче на насеље али оне у пракси су слабо видљиве). Службеници који управљају развојем насеља на Балкану изворе свога понашања и одлучивања налазе далеко изван града у коме живе, од кога живе и којим имају част да управљају.

Слика 03. Прибој, крајем 19. века

Топографија и локација црквене грађевине

Унутар система јавних грађевина у варошици црквена грађевина је имала највећу важност, која се манифестовала не само кроз архитектуру објекта већ и кроз локацију. Локацију можемо посматрати на два нивоа: урбанистички и топографски. Урбанистички ниво се односи на положај црквене грађевине у односу на урбано ткиво (по правилу на централном тргу и близу школе). Топографски ниво се манифестује

давањем висински најатрактивније локације за изградњу црквене грађевине. Уколико у оквиру урбане зоне насеља постоји висински истакнута локација она је коришћена или чувана за изградњу цркве. У оваквим случајевима црквена грађевина није морала бити у средишту насеља и близу трга. По правилу изградња школе је планирана близу цркве, сматрајући их као два дела једног система.

Слика 04. Доњи Милановац поч. 20. века

Градски трг и црквена грађевина

Приликом обнове насеља у Србији, а нарочито у насељима која су новооснована, црквена грађевина је планирана да буде на централном тргу у насељу. Уколико насеље нија имало планиран централни трг (на пример, услед сложености историјских околности као што је Ужице), становници су сами бирали простор у насељу који ће да има такву улогу и што пре изграде црквену грађевину. Обележавање средишта насеља сакралном грађевином има двоструки аспект: сакрална грађевина даје вредност и значај средишту насеља, истовремено илуструје систем вредности за који се залаже заједница која гради насеље. Не постоји насеље у коме се не могу наћи трагови или докази вредности које су напајале градитеље. Урбани простор није само физичка форма већ сложени систем материјалних и нематеријалних активности које остављају неизбрисив траг у урбаном ткиву.

Слика 05. Жабља, поч. 20. века

Школа, црква и гимназија

У Ужицу на централном тргу, током 19. и прве половине 20. века, се налазила црква и две школе (Основна школа и Гимназија). Повезивање цркве и школе није само пројекција потреба свештенства да буде умешано у образовни процес. Повезивање школских установа и сакралних грађевина је потреба да се дефинише и искаже вредносни систем заједнице. Заједница која дели сличне или исте духовне вредности има много већу социјалну тежину и културну моћ него она коју везују само материјални интереси. На тај начин је од школе и цркве формиран специфичан центар насеља који је свој идентитет задржао и са растом насеља, формирањем главне улице, или формирањем нових тргова који су преузели примат у појединим деловима живота локалне заједнице. У Ужицу, са изградњом Трга партизана, није се изгубио значај Трга код градске цркве, већ је он и даље остао да делује као духовни центар, док је Трг партизана преузео примат у другом делу јавног живота града.

Слика 06. Ужице, Гимназија и саборна црква (поч.20.ввек).

Главна улица и црквена грађевина

Уколико у насељу не постоји формиран главни трг, као што је у случају спонтано насталих варошица (Ариље, Чајетина, Косјерић, Мионица, итд.), црква је повезана са главном улицом. У Косјерићу, друмском насељу које је настало на путу Ваљево-Ужице, црква је лоцирана дуж наведеног друма на топографски најважнијој локацији у насељу - узвишењу које доминира долином у којој се налази варошица. У Чајетини се црква налази поред друма који води ка Ужицу. Близу цркве је лоциран хан и општинска зграда. У Ариљу црквена грађевина, која је генерисала настанак варошице, се налази на почетку главне улице. Приликом оснивања Ивањице се водило рачуна да се црква лоцира близу централне градске површи и главне улице. Ивањица је плански основана, али због непоштовања плана је морала да буде поново регулисана (1848). У оба урбанистичка плана је црква постављена на најважније место у насељу, поред главне улице и локалног трга.

Слика 07.Бела Црква

Центар насеља и црква

Центар варошица у Србији је одређен на два начина: главним градским тргом или главном улицом. Уколико се највећи део трговине у насељу одвија у главној улици, то не опредељује улицу да има статус центра. Центар је током 19. и 20. века био у оном простору насеља где се налазила црква и школа. На пример, у Ваљеву, мада је трговински део града био у простору Тешњара, центар је недвосмислено био на простору где је била Гимназија, Црква и Суд. У Ужицу је због историјских околности настао велики број тргова (Ракијски пијаци, Школски трг, Општински трг, Житна пијаца, Дрварска пијаца). Након 1961. године на месту Житне пијаце саграђен је Трг партизана. На њему су лоциране установе као што је Народно позориште, Библиотека а планирана је изградња и градске галерије. За културни живот насеља јако важне институције које имају значај на државном и регионалном нивоу. Међутим, трг код цркве и две школе није изгубио свој значај као духовни и културни центар града. У Ариљу, вековима присутна црква Светог Ахилија, обликује вредносни и духовни живот целе варошице. У Обреновцу, црквена порта и грађевина, мада се налази издвојена од градског центра и на јако прометном месту (саобраћај отежава приступ локацији), и даље не губи значај у градској менталној и физичкој матрици.

Слика 08. Неготин, градски трг и саборна црква поч.20. века

Урбано наслеђе, континуитет култног места и црквена грађевина

Поштовање култног места је важан део живота на Балкану. На местима некадашњих сакралних објеката се не граде профане грађевине а преостали материјал чува од разношења и разарања. Уз таква места су везане и приче и легенде, које већину становништва одвраћа од било које насилне радње према локалитету. На тај начин је развијен природни механизам заштите култног места и наглашена важност обнове локалитета чим се за то стекну минимални услови. У великом броју варошица и вароши у Србији налазимо ледине у најскупљим деловима насеља које су некада биле сакралне грађевине и које се не претварају у стамбене или пословне зоне. Велики број црквених грађевина у насељима је обновљен на местима која су у прошлости имала сакрални карактер. По правилу таква места су на атрактивним и сигурним локацијама доминирајући простором у коме се налази насеље (црква у Ариљу).

Током 19. века, приликом обнове насеља и насељавања у Србији, велики број породица се доселио из Црне Горе, Херцеговине и Босне. Тражећи у Србији место где ће се населити веома често су тражили локације које су топографски сличне њиховом претходном станишту,⁵² или су преузимали форме насеља које су веома сличне њиховом искуству. Велики број спонтано насталих варошица је формиран на локацијама које имају истакнути врх брда или планине у позадини, положај према реци, на заравњеном платоу поред алувијалне равни, попут претходног станишта оснивача. Стога непоштовање основних начела којих су се оснивачи насеља придржавали приликом оснивања насеља је много више него вандализам у професионалном смислу. Такође, начин организовања насеља прати искуство становника. Према великом броју

⁵² Кузовић 2018.

записа варошице Косјерић и Ужице, током 19. века, личиле су на мале херцеговачке вароши судећи према кућама и начину организовања урбаног ткива.⁵³

Физичка форма, урбана култура и културно наслеђе

Потребно је време и организована активност како би се досељеници у урбану средину обучили правилима понашања у граду. У насељима Балкана су дуго важила правила која су подразумевала строго поштовање норми понашања. Нови досељеници су морали стриктно да их се придржавају, а град је правовремено обезбеђивао простор за насељавање новог становништва ажурно пратећи ситуацију у окружењу. На пример, ужичка градска власт је, пратећи догађаје у Босни и Херцеговини 1863-1889. године, закључила да се може очекивати повећан прилив досељеника и приступила изради Регулационог плана⁵⁴ којим је проширена грађевинска зона дефинисана планом из 1863. године⁵⁵ и обезбеђени нови плацеви. На тај начин је артикулисан прихват нових досељеника, а њихово понашање деловањем градских власти усмерено ка поштовању вредносних норми насеља. Приликом припреме за реконструкцију Ужица 1891. године, заједно са грађанима, дефинисана су начела по којима ће се радити нови урбанистички план.⁵⁶ Сличан приступ је забележен у регулисању Бајине Баште после неуспелог оснивања Рогачице 1839. године,⁵⁷ неколико километара низ ток реке Дрине. Једноставно, урбаном политиком могуће је радикално мењати индентитет насеља односом према нормама урбаног понашања. Грађевинска традиција се манифестује, како кроз структуру насеља, тако и кроз организацију стана, конструктивно решење, примењене материјале и форму. Породични живот дефинише вредности, односе међу укућанима, њихове активности у кући, односе са суседством и пријатељима, зоне куће у које може да приступи гост, поделу послова у домаћинству, итд. Кућа је пројекција у простору односа у породици, и односа породице према локалној заједници.

Слика 09. Гуча, поч. 20. века

⁵³ Цвијић 1931.

⁵⁴ Кузовић 2013, 393-398.

⁵⁵ Кузовић 2013, 68-73.

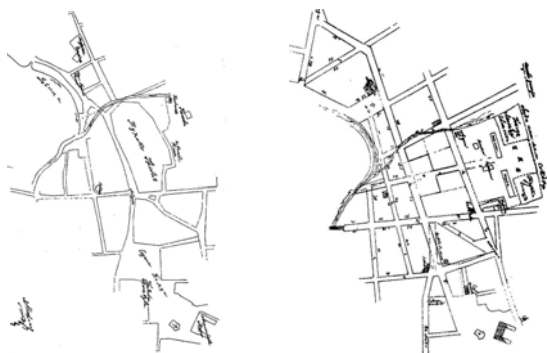
⁵⁶ Кузовић 2015, 316-324.

⁵⁷ Кузовић 2014, 352-358.

Матрица јавног простора (места, орјентири, потеси) и црква

Урбано или рурално насеље, без обзира на географску локацију, поседује добру или лошу мрежу репера и орјентира. Специфична матрица је комбинација физичке и менталне активности становника и посетилаца насеља. Стога, овако садејство је неопходно за перцепцију урбаног простора, са једне, и за његов успешан живот, са друге стране. Захваљујући успешно спојеној топографији, волуменима јавних простора и распореду у насељу човек осећа поједина места као посебно привлачна.⁵⁸ Уколико поменута матрица изостане урбани простор се доживљава као хладан и негостољубив. Стога су, у насељима у Србији 19. века, локације јавних грађевина усклађене са топографијом терена и јавним површинама. Истовремено, кроз правила грађења у насељу су се чували висински односи јавних грађевина и стамбених објеката. На фотографијама варошица у Србији 19. века (Ваљево, Ужице, као и варошице Пожега, Косјерић, Бајина Башта, Горњи Милановац, итд.) видимо снажну доминацију црквене грађевине а потом школских и административних објеката. Стамбени објекти, спратношћу (приземље и ретко приземље и спрат), чине дискретну визуелну основу за комплетирање урбане композиције.

Насељено место почиње свој живот са стамбеном изградњом. Међутим, ментална топографија јавног простора се гради искључиво помоћу јавних објеката (школе, градске управе, споменици, музеји, тргови, луке, градске чаршије, итд.). Они претстављају мрежу репера помоћу којих се грађани орјентишу у простору и који су визуелни и духовни скелет насеља. У вернакуларној архитектури Балкана, имајући у виду екомонску снагу локалне заједнице, јавни простори су пратили делатност становништва.⁵⁹ чаршија, трг, лука, споменик оснивачу или заслужном за насеље,⁶⁰ црква, џамија, пијаца, школа, јавна чесма, итд. Мада су то биле скромно опремљене површине задатак који су обављале за локалну заједницу им је давао посебну улогу. Јавни простори, дефинисани, грађени, одржавани, и коришћени од локалне заједнице, промовисали су вредности блиске становницима насеља и имали су само један циљ - задовољење потреба већине или становника.

Слика 10.и 11. План центра Ужица од Емануела Шефела из 1863; План Ужица, од Емануела Шефела и Јозефа Клинара из 1863. године (Црквена грађевина и општинска управа се налазе у доњем десном углу ова цртежа).

58 Линч 1974; Гутнов 1984; Иконников 1985; Иконников 2006.

59 Кузовић 2015, 178-183.

60 Кузовић 2015, 43-47.

Силуета насеља и црквена грађевина

Просторни односи између јавних грађевина и насеља, настали у поступку изградње просторних репера и оријентира, имају своју пројекцију и кроз силуету насеља. Свима нам је у сећању силуета родног града или варошице и елементи који је чине тако препознатљивом и посебном. У силуети насеља најважнија компонента свакако нису фабрике или приватне куће утицајних људи већ првенствено јавни објекти (цркве, школе, административни објекти). Веома је тешко повезати припадност неком насељу кроз индустријски објекат или приватну кућу. Али, јавни објекти, саграђени заједничким деловањем свих становника, дубоко се урезају у слику насеља. Стога, у силуети насеља најважније висинске доминанте припадале су црквеним торњевима, а потом волуменима школа и општинских зграда. На пример, силуета Београда је незамислива без храма Светог Саве. Мада је храм комплетиран тек недавно веома брзо је постао неизоставни део силуете града. Слично је са Новим Садом, Зрењанином, Смедеревом, Ваљевом, итд.

Пратећи захтеве и могућности терена развијало се традиционално насеље, условљено са ограничењима ручне производње, са расположивим малим количинама материјала (при високим ценама), отсуством машинске обраде и помоћи при грађењу, ограниченим могућностима људског рада, локалним материјалима, условима и захтевима климе, и посебно, урбанистичким нормативима. Традиционална насеља волуменом, материјалом и висином својих објеката нису агресивна према пејсажу. Улице прате линију најмањег отпора терена тако да нема дубоких и снажних ожиљака на топографији и пејсажу услед земљаних радова на изградњи улица. Материјал кориштен у изградњи је са локалних налазишта тако да је уклопљен у материјал, текстуру и боју природе у којој се насеље налази. Објекти ретко надвисују дрвеће тако да природни односи нису превише нарушени. У оваквим околностима је настајала силуета традиционалног града у којој је природа примарни градивни елемент.

Силуета савременог града је резултат тежње да се демонстрира велики број идеја и циљева: да се граде виши објекти (ради демонстрације техничке вештине), да се гради што више површине (да се утроши што више материјала / задовоље произвођачи и банке), да се сконцентрише што више становника на што мањој површини (да се профит продајом градског земљишта што више повећа), итд. Објекти морају да испуне низ услова који су постали примарни у поређењу са човеком (мада их користи, купује, и плаћа човек). Високи објекти великих волумена се конфронтирају са тереном и природом. Природа је секундарни елемент у силуети савременог града.

Слика 12. Лозница, поч. 20. века

Волумени и висине црквене грађевине и насеље

Волумени јавних објеката и приватних кућа су се разликовали, не само услед различите економске снаге власника већ и услед традиционалног поштовања чланова према зајединци, вредностима које симболизују јавни објекти (црква, објекти државне и локалне власти, школе, судови, итд.). Стога у свакој ведути варошица на Балкану доминантну улогу имају волумени сакралних и јавних објеката. Они претстављају неку врсту заједничког подухвата локалне заједнице са којим свако жели да се похвали пред посетиоцима. Сваки поремећај просторних односа волумена у насељу је истовремено и поремећај вредносног система који рефлектује традиционално насеље на Балкану. Уколико пословне зграде додирују највише тачке силуете насеља (уместо сакралних и јавних објеката), производи се сасвим другачија порука која се чита другачије, како од становника тако и од посетилаца. Пројекција вредности које заступа заједница која гради насеље или државу се налази у силуети и ведути урбаног простора којим управља.

Током 19. века хијерархија у оствареним висинама објеката у насељу је била једноставна: стамбени објекти су чинили најнижи слој, наредни висински слој су заузимали јавни објекти, а највише тачке у насељу су биле резервисане искључиво за сакралне објекте. Они су били нека врста примарне мреже репера у насељу (уколико их је било више) или тачке око које се визуелно и просторно окупља насеље (уколико је била само једна црквена грађевина). Високи црквени звоници су били идентификација насеља далеко на хоризонту за путнике, и репер у односу на који се окупљала заједница која формира насеље. Утисак је да је доминантнија улога црквеног звоника као места окупљања него као репера у односу на који се мери кретање у насељу. Свака промена структуре висинских репера у насељу оставља последице и на перцепцију насеља: уколико уместо звоника као висинску доминантну поставимо стамбени или пословни торањ, мењамо структуру знакова које шаље насеље према околини и посматрачу. То не проузоркује само конфузију у оку посматрача већ шаље поруку да систем вредности које негује насеље се заснива на објектима који имају највећу улогу у силуети и ведути насеља.

— 326 —

Остале две собе у меанама све три класе да служе за ручавањ и преноћиште за люде нижега реда.

Осимъ тога да имаю меане кућну, аръ и друге потребне зграде.

Што се тиче матерјала може онај, кон меану гради употребити какавъ оне.

§. 4.

Попечительство внутреннй дѣла опредѣляюще, на комъ се месту, и кою класе меана подизти може. Оно ће давати и планове, по којима ће се меана подизати (§. 3.)

§. 5.

Меане се немогу подизати близу црквѣ и школа, и мораю одъ овиѣ најманъ 50. хватѣи бити удаљене.

§. 6.

Притяжатели меане могу имати узъ исте и кафану. Но кафане само за себе у варошима постове не мораю имати ни собе за преноћиште ни аръ.

§. 7.

Све друмске и селске меане мораю имати узъ меану и фуруну за печенѣ леба, а къ томе и бунаръ съ водою служебемъ за пиће, ако нема близу текућа вода или изворъ.

Слика 13. Закон о механама, Параграф 5., Меане се немогу подизати близу цркви и школа, и морају од ови најмањ 50 хвати бити удаљене.

Културно наслеђе и црквена грађевина

Црквена грађевина по материјализацији такође се издваја од непосредне околине и насеља у коме се налази. Материјали који граде објекат морају бити израз вредности човека и заједнице. Традиционална архитектура, користећи локалне материјале (услед неразвијених саобраћајница и скупог транспорта), је повезана са околином применом локалних материјала, фактура и боја. У традиционалном граду Балкана нема великих површина обрађених у једном материјалу, или у материјалу који је у контрасту са окружењем и природом, нема великих површина које скрећу на себе пажњу одсејајем и рефлексijом светлости, бојом неуобичајеном за предео у коме се налази, површином која провоцира и неукусно скреће пажњу посматрача на себе. Савремени материјали услед развијених комуникација, мале цене транспорта, велике продукције мењају однос материјала и околине разарајући односе постављене у основама традиционалног града. Уместо да буде подређен правилима понашања и вредностима заједнице која гради насеље, савремени материјал скреће пажњу посматрача, парирају природној средини, без обавезе да се прилагођавају било чему у околини објекта или насељу. Истовремено, материјал својим понашањем преноси безброј културних и политичких порука. Град је слика друштва, запис о циљевима, достигнућима али и слабостима заједнице. Структура организације заједнице јасно се чита кроз форму града: облик власти, ниво учешћа становника у одлучивању, начин привређивања, успешност школства и науке, друштвене вредности, итд. Традиционални град пројектује структуру друштва у своју форму, силуету и матрицу дајући приоритет објектима који репрезентују религију, државну управу и културна достигнућа.

Савремени град репрезентује вредности које промовишу капитал и пословна достигнућа кроз висину, волумен и материјал објеката који заузимају центар града или су усамљени и доминирају насељем. Комплетна обрада објеката се заснива на естетском моделу који се базира на неговању контраста са околином и јасно преноси поруку моћи и снаге. Град је власништво свих грађана који граде насеље својим радом, новцем, и активностима. Стога очекују пуно право да одлучују о његовој судбини и развоју. Кроз историју града на Балкану су забележени многобројни начини којима становник може да утиче на урбану политику насеља у коме живи: састанци челника породица, састанци старешина махала, зборове свих становника, итд. Поштујући суштину а потом и форму власт је реализовала одлуке становника – стварних инвеститора и стварних власника традиционалног града. Управљање градом је била највећа част коју је заслужио и доказан житељ (никако досељеник у првим годинама по доласку) могао да добије. Задатак управљања насељем у прошлости се обављао без накнаде. Управљање савременим градом, нарочито током текуће фазе (која на Балкану траје више од 25 година), се врши од стране малобројне групе (становника или досељеника) а не већине. Они управљају градом као ресурсом групе или појединца а не заједничким добром (како је урбанистичка традиција на Балкану). Савремено схватање управљања градом се своди на делатност која треба да доноси, не само плату већ и профит. У таквом граду тензије између грађана и градске управе сасвим су природне. Место коме се испостављају рачуни за поменуто понашање је град односно његови становници.

Слика 14. Кучево, поч. 20. века

Повратни утицај форме насеља на појединца, заједницу и државу

Утицај форме насеља на успех у послу којом се баве становници је евидентан. Традиционални град пружа простор за многобројне делатности: занатство, трговину, угоститељство, туризам, економију, политику, културу, школство, итд. Водећи рачуна о тешко стеченим јавним објектима, традиционални град је пажљиво формирао јавне просторе и архитектуру објеката који граде јавни простор, међусобне просторне односе јавних објеката, па чак и материјале од којих су начињени. Град је заједничка тековина и стога се мора поштовати више него лична имовина. Сваком становнику насеља је била част да од приватног пружи граду и велика срамота узети од заједничке имовине града за себе (нарочито од улица и тргова). Оваквим принципима јавни простор је чуван вековима уз јасан баланс између две групе интереса појединца и града (које никада нису биле супротстављене јер нема трајног успеха поединца без успеха заједнице).

У погледу управљања насељем на Балкану није добро када појединци покушавају да нађу индивидуално решење а не решење које задовољава све чланове заједнице. Насилним дробљењем заједнице на појединце/индивидуе или решавајући у граду питања појединца генерише се сукоб у заједници а тиме и у простору насеља. Искуства традиционалног града Балкана, једне од најстаријих институција у људској цивилизацији, говори да мали број прописа (а не бесконачна мрежа предугачких прописа), који су донети на основу практичног искуства (а не теорије), који се преносе као део кућног васпитања (а не државне принуде), који су једнаки за све без обзира на њихово материјално стање (а не селективни по основу економске или политичке моћи), који кроз физичку форму града поштују духовне вредности које стоје у основи човека и заједнице (а не материјалних вредности), воде ка решењу нагомиланих проблема у градовима.

Слика 15. Сомбор, прва пол. 20. века

Закључак

Физичка форма насеља и уређење заједнице су међусобно повезани. Урбанизам спроводи политику насеља коју доноси локална заједница или држава. Урбана правила понашања у насељима у традиционалној вернакуларној архитектури Балкана су била концизно дефинисана, доношена и спровођена од стране самих мештана, без великих измена током више деценија, позната свим становницима (са њом упознаје појединац у кући у којој одраста), нормативи обичајног права су малобројни, једноставно дефинисани, нису се много преплитали са вишим нивоима власти итд. Савремена урбана политика се заснива на сасвим другим принципима, коју израђује и усваја процентуално мали број чланова заједнице. Правила и логика у прописима се веома често мењају, прописи су формулисани кроз велики број чланова и не третирају једнако све чланове заједнице (производећи отпор становништва).

Насеља којима упављамо и која градимо су слика наших успеха, неуспеха, стремљења, страхова, заблуда, остварења, падова и успона. Насеља се граде деценијама и вековима, (стога у себи садрже записе о много генерација које су га градиле) а разарају у кратком периоду (споља или изнутра). Наведене активности су прецизно записане у физичкој структури града – само је потребно знати прочитати. То што већина не види у овом тренутку не значи да нешто не постоји. Поменути записи стоје у саобраћајној матрици, структури објеката саграђеним заједничким напором локалне или државне заједнице, волуменима објеката, међусобним односима волумена и висина објеката, намени објеката који додирују највише тачке силуете, волуменима који доминирају ведутом насеља, односом јавних простора и улица, положају јавних објеката на градским трговима / главним улицама, врсти објеката који се налазе на најважнијим јавним површинама, просторном односу између сакралних објеката и школа, близини кафана, механа и коцкарница у односу на школу и цркву, итд. Поменуте релације су одлука заједнице, групе или моћног појединца и оне стоје записане у телу насеља.

Посматрајући однос црквене грађевине и насеља на Балкану током 19. и 20. Века, можемо констатовати велику пажњу коју су становници посвећивали односу елемената црквене грађевине (висина, волумен, материјал, локација, топографски положај, однос према јавним површинама – трг и улица, највиша тачка грађевине, итд.) и насеља. Приликом планирања града црква је лоцирана на најважнијем месту у насељу (трг, главна улица). Око цркве су лоциране најпре школе (образовања и вредности које треба да чува црква), административни објекти (локална и државна управа, судови, итд.) а потом и Соколски домови. Црква је била почетна грађевина око које се планирала физичка структура насеља. Такође, црквена грађевина је била место око кога се окупљало насеље (визуелно и просторно). Како на слици насеља на хоризонту тако и током боравка у насељу висина коју постиже црквени торањ је била осовина која је чинила композициону кичму насеља. Истовремено, физичка форма торња је била и материјализација вертикале духовних вредности око којих се окупља заједница која гради насеље. Стога, читање градске структуре које се своди само на физичке елементе није довољно нити обухватно у мери колико то омогућава савремена наука и архитектура.

Пројекција вредности које леже у темељима заједнице такође стоје записане у физичкој форми насеља. Црквена грађевина је кроз два века била стуб око кога се формирала структура насеља управо због чињенице да је црква била пројекција вредности које су окупљале и одржавале заједницу. На тај начин је разумљив однос између црквене грађевине (корпуса и торња) и остатка објеката неопходних насељу. Волумен цркве и јавних објеката је био доминантан у ведути насеља јер су за традиционалну заједницу јавни објекти били персонификација важности заједнице а не само резултат премоћи државне касе у односу на приватну. У даљој градацији између јавних објеката црквене грађевине су имале примарну улогу јер претстављају најважније елементе у темељима заједнице – духовне вредности. Они су вреднији јер покрећу саму суштину људског бића а тиме и заједнице која гради насеље. Занимљиво је да нигде до сада нису пронађени писани прописи који, на пример, налажу да црквени објекти буду доминантни по висини или волуменима. Међутим у свим насељима у Србији 19. века, црквени торњеви су доминантни висином у силуети и ведути. Јасно је да је обичајно право владало вековима у ствари грађења на Балкану. Понашање и однос становника према архитектури је великом делом резултат понашања становника у насељу делом узрокован и искуством и обрасцима понашања створеним под утицајем поменуте врсте права. Истовремено, прихватање од стране становника структуре насеља у којој црквени, а потом и јавни објекти, доминирају простором (стварају примарну мрежу просторних репера и учествују као доминантни у силуети насеља) је пројекција потребе појединца да изрази вредносни систем који постоји у њему и темељима заједнице којој жели да припада.

Свака интервенција у структури насеља, којом се мењају два века успостављени просторни односи, истовремено врши утицај на духовну структуру насеља и појединца, доводећи нас до места на коме се морамо запитати: које вредности стоје у темељима сваког од нас као и заједнице која гради наша насеља?

Порекло илустрација

Слика 01. Живковић, Н., (1984) *Окружје ужичко половином 19. века.*, Ужице: Народни музеј.

Слика 10,11. Живковић, Н., (1981). *Ужице 1862.* Ужице: СИЗ Културе.

Слика 13. Зборник закона и уредба идани у Књажеству Србији, књига 15, *Уредба о меанама од 31.03.1863.године*, Београд, 1863., стр. 325-336, Историјски архив Ужице.

Слика 02-09, 12,14,15. Архива М.Искрина.

Литература

- Alberti, Leon Batista (1485). *De re ædificatoria*. Florence: Niccolò di Lorenzo.
- Averlino, Antonio (око 1464). *Libro architetonico*. Firenze.
- Castex, J., Depaule J-C., Panerai, P. (1989). *Урбане форме*. Београд: Грађевинска књига.
- Curtis, William (1893). *The Turks and His Lost Provinces*. Chicago: Fleming Revell.
- Cuthbert, Alexander (2006). *The Form of the Cities, Political economy and urban design*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Dürer, Albrecht (1525). *Underweysung der messung*. Nurnberg: Hieronymus Andreae.
- Jarzombek, Mark (2013). *Architecture of First societies: a global perspective*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- King, Anthony (1990). *Urbanism, colonialism, and the world-economy: cultural and spatial foundations of the world urban system*. London: Routledge.
- Kostof, Spiro (1991). *The City Shaped: Urban Patterns and Meanings Through History*, London: Times&Hudson;
- Kostof, Spiro (1992). *The City Assembled: Elements of Urban Form through History*. Boston: Little Brown.
- Kuzović, Duško (2014). *The simplest forms of housing the central and western Balkans*. Sirogojno: Museum "Old Village".
- Lapidus, Ira (1984). *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: University Press.
- Morkoc, Selen (2010). *A study of Ottoman narratives on architecture: text, context, and hermeneutics*. Bethesda: Academica Press.
- Oliver, Paul (2003). *Dwellings*. London: Phaedon Press
- Palladio, Andrea (1570). *I quattro libri dell'architettura*. Venice: Domenico De Franceschi.
- Rapoport, Amos (1969). *House Form and Culture*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Rapoport, Amos (1977). *Human Aspects of Urban Form: Towards a Man Environment Approach to Urban Form and Design*, New York: Pergamon.
- Rapoport, Amos (1990). *History and Precedent in Environmental Design*. Detroit: University of Michigan
- Rapoport, Amos (1990). *The Meaning of the Built Environment: A Nonverbal Communication Approach*, Tucson: University of Arizona Press;
- Rapoport, Amos (2005). *Culture, Architecture, and Design*. Chicago: Locke Science Publishing.
- Serlio, Sebastiano (1545). *Le premier livre d'architecture... Le second livre de perspective...*, mis en langue françoise, par Jehan Martin..., Paris: Jean Barbé.
- Thorns David (2002). *The transformation of cities: urban theory and urban life*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ulrike Freitag, Malte Fuhnmann, Nora Lafi and Florian Riedler (2011). *The City in the Ottoman Empire, Migration and the Making of Urban Modernity*. New York: Routledge.
- Vignola, Jacopo Barozzi da (1562). *Regola delli cinque ordini d'architettura*, Rome.

- Аристотел (2009). *Политика*. Београд: Утопиа.
- Бејтић, Алија (1953). Бања Лука под турском владавином. Сарајево: *Наше старине* 3. Сарајево: Завод у Сарајеву. 91-116.
- Витрувије (2009). *О Архитектури*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вујић, Јоаким (1902). *Путешествије по Србији*. Будим: Славено-србска печатња Краљевског свеучилишта венгерског.
- Вукановић, Татомир (1975). *Насеља у Србији у доба првог српског устанка*. Врањски гласник 11, Врање: Народни музеј Врање. 1-133.
- Гидеон, Зигфрид (1969). *Простор, време, архитектура*. Београд: Грађевинска књига.
- Гилфердинг, Александар (1972). Путовање по Херцеговини, Старој Србији и Босни. Сарајево: Веселин Маслеша.
- Гутнов, Эльбрусевич Гутнов (1984). *Эволюция градостроительства*. Москва: Стройиздат.
- Евгеновић. М., (2007). *Животопис Максима Евгеновића*. Ужице: Историјски архив Ужице.
- Живковић, Новак (1979). *Ужички немири 1828-1838*, Ужице: СИЗ Културе.
- Живковић, Новак (1981а). *Ужице 1862*. Ужице: СИЗ Културе.
- Живковић, Новак (1981б) *Школе и учитељи у ужичком крају*, Ужице: СИЗ Културе.
- Живковић, Новак (1984) *Окружје ужичко половином 19. века.*, Ужице: Народни музеј.
- Живковић, Новак (2000) *Ужички округ 1865-1880*, Ужице: Историјски архив.
- Зите, Камило (2011). *Уметничко обликовање градова*. Београд: Грађевинска књига.
- Златар, Бехија (1996). *Златно доба Сарајева – 16. век*. Сарајево: Свјетлост.
- Игњић, Стеван (1986). *Бајина Башта и околина*. Бајина Башта: Народна матична библиотека у Бајиној Башти.
- Иконников, Андрей (1985). *Искусство, среда, время*. Москва: Советский Художник.
- Иконников, Андрей (2006). *Пространство и форма в архитектуре и градостроительстве*. Москва: РААСН.
- Јаукер, Отон (1902). *Насеља у Босни и Херцеговини с обзиром на геолошки састав земљишта*. Гласник земаљског музеја у Сарајеву. Сарајево: Земаљски музеј у Сарајеву. 83-112.
- Кален, Гордон (1990). *Градски пејсаж*. Београд: Грађевинска књига.
- Каниц, Феликс (1985). *Србија – земља и становништво*. Београд: Српска Књижевна Задруга.
- Којић, Бранислав (1949). *Стара градска и сеоска архитектура у Србији*. Београд: Просвета.
- Којић, Бранислав (1970). *Варошице у Србији 19. века*. Београд: ИАУС.
- Којић, Бранислав (1970). *Варошице у Србији 19. века*. Београд: ИАУС.
- Којић, Бранислав (1976). *Стари балкански градови, вароши и варошице*. Београд: Издавачко информативни центар студената.
- Краљевина Југославија, Министарство грађевина (1931). *Грађевински закон*. број 133. Београд: Службене новине.
- Крешевљаковић, Хамдија (1953). *Стари босански градови*, Наше старине 1, Сарајево: Завод у Сарајеву. 7-44.

Крешевљаковић, Хамдија (1954) *Куле и ошаци у Босни и Херцеговини*, Наше старине 6. Сарајево: Завод у Сарајеву. 71-86.

Крешевљаковић, Хамдија (1954). *Стари херцеговачки градови*. Наше старине 2. Сарајево: Завод у Сарајеву. 9-22;

Криер, Роб (1991). *Градски простор у теорији и пракси*. Београд: Грађевинска књига.

Крунић, Јован (1996). *Баштина градова средњег Балкана*. Београд: РЗЗСК.

Кузовић, Душко (2013а). *Трансформација урбаног развоја на примеру првог урбанистичког плана Ужица из 1863. године*, Архитектура и урбанизам 36, Београд: ИАУС. 68-73.

Кузовић, Душко (2013б). *Урбанистички план Ужица из 1891. – улична мрежа и блокови*, Изградња 67/ 9-10. Београд: Удружење „Изградња“. 393-398.

Кузовић, Душко (2014). *Урбанистички план Рогачице из 1839*. Изградња 68 /7-8, Београд: Удружење „Изградња“. 352-358

Кузовић, Душко (2015). *Бронзана фигура на Тргу партизана у Ужицу*. Гласник Друштва конзерватора Србије 39. Београд: Друштво Конзерватора Србије. 43-47.

Кузовић, Душко (2015а). *Модерна архитектура у Србији – Трг партизана у Ужицу*. Гласник Друштва конзерватора Србије 39. Београд: Друштво Конзерватора Србије. 178-183.

Кузовић, Душко (2015б). *Урбанистички развој Ужица у периоду од 1946 до 1956*. Изградња 69/ 3-4. Београд: Удружење „Изградња“. 316-324.

Кузовић, Душко (2016). *Утицај законске регулативе на развој меџана у Западној Србији током 19. века*, *Kultura polisa* 31, Београд-Нови Сад: Институт за Европске студије, стр. 257-273.

Кузовић, Душко (2018) *Утицај порекла становништва на формирање и облик села: пример села у општини Косјерић*, Зборник Матице српске за друштвене науке, број 165, Нови Сад: Матица српска, стр.

Линч, Кевин (1974). *Слика једног града*. Београд: Грађевинска књига.

Максимовић, Бранко (1932). *Проблеми урбанизма*. Београд: Геца Кон.

Максимовић, Бранко (1948). *Развој градоградитељства, од старог века до садашњости*. Београд: Научна књига.

Максимовић, Бранко (1962) *Естетика урбанизма* Камила Зитеа. свеска 3, *Зборник Архитектонског Факултета*. Београд: Архитектонски факултет.

Максимовић, Бранко (1976). *Историја урбанизма – нови век*. Београд: ИИС.

Максимовић, Бранко (1978). *Идејни развој српског урбанизма, период реконструкције градова до 1914*. Београд: Споменик САНУ.

Мамфорд, Луис (2009). *Техника и цивилизација*. Нови Сад: Медитеран.

Мамфорд, Луис (2010). *Култура градова*. Нови Сад: Медитеран.

Мацура, В., (1983). *Урбано планирање у Србији 19. и 20. века*. Београд: Београд пројект - Центар за планирање урбаног развоја.

Мацура, В., (1984). *Чаршија и градски центар, развој средишта вароши и града Србије XIX и прве половине XX века*. Ниш: ИРО Градина.

Мишић, Синиша (2010). *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља, према писаним изворима*. Београд: Завод за уџбенике.

Новаковић, Стојан (1878). *Паланка – Паланга – Полуга – Брвеник, Годишњица Николе Чутића*, Београд, 262-270.

Обрадовић, С., (1858). *Описаније округа ужичког*. Ужице: Историјски архив.

Пантелић, Драгиша (1936). *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784.год*. Београд: СКА.

- Платон (1974) *Закони*, Загреб: Напријед.
- Платон (2002). *Држава*. Београд: Београдски Издавачки Графички Завод.
- Радовановић, Михајло (1933). *Увод у урбанизам, основни принципи и методе рада*. Београд: Штампарија Јовановић.
- Радовић, Ранко (2009). *Форма града: основе, теорија и пракса*. Београд: Грађевинска књига.
- Цвијић, Јован (1931). *Балканско полуострво*. Београд: Завод за уџбенике.
- Шалипуровић, Вукоман (1979). *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у 19. веку*. Београд: Филозофски факултет.

**THE ROLE OF SACRAL BUILDINGS IN THE IDENTITY
OF THE BALKANS SETTLEMENTS**

The reconstruction of the settlements in Serbia during the 19th century was a product of the desire of the inhabitants to restore the character and identity of the area where they live. Urbanization has realized the need to find the form of a settlement that will be the best framework for the life of the community and family. Settlements, shaped by the values of society, are at the same time an image of the values and culture. Special importance in the settlement was given to public buildings, and most - the church buildings. Churches are located on the main square / main street, on a topographically prominent location. Churches are distinguished by volume, height and architectural processing. In relation to the church, the settlement was subdivided. In relation to the church tower were measured the motion. Through the sound of bells and bell tower settlement mayor communicated with the population. The silhouette of the settlement is unthinkable without a church. The church tower in the geometry in silhouette of the borough is dominant. The church was a spatial and mental benchmark of the 19th and 20th century settlements in the Balkans.

